

Віра ФРАНЧУК

УКРАЇНЬСЬКА І БІЛОРУСЬКА МОВИ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВАТРОСЛАВА ЯГИЧА

Кілька років Ватрослав Ягич викладав у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга історію східнослов'янських мов [1: 1: 306]. Курс, який він читав протягом 1883/1884 навчального року, відомий у літографованому вигляді під назвою “Лекции по исторической грамматике русского языка” [2: 11]. Він дає уявлення не лише про педагогічну майстерність ученого, а й про його погляди на місце української і білоруської мов серед інших слов'янських. Ці погляди вчений висловлював і в інших своїх працях. У несприятливий для української і білоруської культур час він обстоював думку, що мови українців, росіян і білорусів є рівноправними частинами більшої мовної єдності. В аналізованому далі тексті ці погляди викладені струнко й логічно, в історичній послідовності. Зберігається текст у бібліотеці автора і має повну назву “Лекции по исторической грамматике русского языка, читанные профессором Императорского Санкт-Петербургского университета И. В. Ягичем* во 2-й половине 1885–1886 академического года”. Далі посилання на цей курс даємо в тексті в круглих дужках скорочено (Лекции), вказуючи також на сторінку. Наш екземпляр є книгою у твердій обкладинці обсягом 285 рукописних сторінок. Кінець відірваний. Текст написано виразним почерком. Чорнило чорне. Внизу першої сторінки збереглася інформація: “литография Грибовой. С разрешения проф. Ягича”. Далі слова затерто, але на сторінці 80 зазначено прізвище того, хто писав: Н. Чехов.

У вступній частині “Лекцій” основну увагу приділено давньоруському періоду в історії східнослов'янських мов, тим спільним рисам, які виділяють їх з-поміж інших слов'янських. Ускладнює сприйняття поглядів Ягича застаріла лінгвістична термінологія, оскільки відповідно до уявлень свого часу вчений вживає у значенні східнослов'янські мови термін “русский язык”, а замість українська, російська, білоруська мови використовує словосполучення “малорусское, великорусское и белорусское наречия”. Слід також враховувати, що В. Ягич, визнаючи ці наріччя окремими самостійними мовами, перебільшував їх близькість на сучасному етапі. “Перечисленные признаки объединяют русский язык в одно целое, так что мы вправе говорить об одном русском языке, заключающем в себе

* У Росії Ватрослава Ягича називали Ігнатієм Вікентійовичем.

наречия, о которых, конечно, также наука должна говорить” — підсумовує він (Лекции, с. 14). І далі намагається передати слухачам всю складність проблеми: “История русского языка, обнимая древний и новый языки, притом последний ровно как орган новой русской литературы и как совокупность живых его наречий, представляет, как мы сказали, явление сложное. В ней участвуют не два фактора, как можно было бы ожидать, а три: 1) церковнославянский язык; 2) живой народный язык и 3) язык литературный. Один из этих факторов, церковнославянский язык, нам уже известен, но сверх того должно быть предположено знание и живого нынешнего языка. Необходимость этого знания для понимания истории русского языка лучше всего доказывается примером 40-х и 50-х годов, Ученые того времени полагали, что различия наречий не было в русском языке до XIII века. Такое мнение могло возникнуть только при недостаточном знакомстве и с древними, и с нынешним языком. Поэтому нам нужно будет, прежде чем представим картину истории русского языка, заняться нынешними его наречиями. Мы теперь можем уже о многих памятниках говорить, что они принадлежат той или другой области, именно благодаря большому знанию нынешних наречий” (Лекции, с. 14–15).

Привертає увагу, що В. Ягич починав знайомити слухачів з сучасними східнослов'янськими мовами і їх говорами з мови української. Він пояснює це тим, що з одного боку, саме ця мова більшою мірою, ніж інші східнослов'янські відійшла від книжної. З іншого боку, порівняно рано почалося її наукове вивчення, тому В. Ягич коротко характеризує основні праці в галузі україністики. Відзначивши, що першу граматику української мови уклав А. П. Павловський, Ягич указує на значення діяльності М. О. Максимовича, граматичні праці якого не втратили значення і пізніше, хоча їх автор і не був філологом.

Багато уваги приділив В. Ягич книзі О. О. Потебні “Заметки о малорусском наречии” (1870), відзначивши, що “в этом труде он стал выше всех своих предшественников, но изложение его несколько сухо” (Лекции, с. 25). Спробу блискучого викладу питань, висвітлених Потебнею, В. Ягич бачить у книзі П. Г. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия” (1876). Заслуга Житецького, на думку вченого, полягає в тому, що його книга “вызвала интерес к такого рода вопросам в обществе” (там же). “Много хороших материалов”, як гадає В. Ягич, можна знайти в статті К. П. Михальчука “Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины” (1872), хоча вона й “очень расплывчата” (Лекции, с. 26).

Із західноукраїнських (галицьких) граматик учений виділяє працю І. Вагилевича польською мовою (1845) та “Росправу о языке южнорусском и его наречиях” Я. Головацького (1849). Він підкреслює значення підручника для шкіл і гімназій свого учня М. Осадци, що витримав кілька видань. Чудові, на його думку, праця І. Верхратського “Знадобы до словаря

южнорусского” (Львів, 1877), а також “Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache” (Lemberg, 1880) О. Огоновського.

Особливу увагу в “Лекциях” приділено полеміці М. П. Погодіна з М. О. Максимовичем. Суть проблеми полягала в наступному. Російський історик Погодін висловив думку, що предки українців не були корінним населенням території, на якій живуть тепер. Вони прийшли на неї після татарського нашествия з Галичини або Волині, можливо, навіть з-за Карпат. У вигляді листа до І. І. Срезневського гіпотеза Погодіна була опублікована в “Известиях Российской Академии наук” за 1856 рік. Суперечка на цю тему тривала довго. У ній взяли участь багато слов’янських учених. Виступив з різкою критикою цієї теорії в друку і В. Ягич як раз у ті роки, коли викладав у Санкт-Петербурзькому університеті.

Далі Ягич окреслює границі української мови. Тоді у межах її поширення проживало близько 17–20 мільйонів населення. З них 3 мільйони — в австрійських володіннях.

Границі української мови В. Ягич уявляв так. Західна її межа починається поблизу кордонів Російської держави коло Кам’янець-Подільського. Далі проходить через Буковину біля Чернівців, відділяючи українців від румунів. Однак далі за Карпатами вона відділяє їх уже від мадярів і потім словаків. Від Нового-Сандеча починається російсько-польський кордон. Він проходить мимо міст Ясло, Ярослав, Красностан, майже сягає Любліна, далі проходить коло Лукави і Дорогочина до Білостока. Тут починається вже поворот прикордонної лінії на схід. Північний кордон відділяє білорусів і йде від Білостока на Слонім, Пінськ, далі на Прип’ять, трохи по Дніпру (на північ), проходить через Чернігівську губернію північніше Чернігова до Новгорода-Сіверського. Звідси починається російський кордон і перерізає південні частини Орловської, Курської і Воронежської губерній. Дон є найсхіднішим пунктом. Звідси межа йде на південь, обгинає землю війська Донського, а потім йде навколо Азовського моря. Чорне море до Дніпра являє собою південну межу. Далі вона проходить по Дністру, то не дотикаючись його, то переходячи через нього.

За даними В. Ягича, українська мова (наречіє) ділиться на три головні піднаріччя.

1. *Червонно-руське* або *галицьке* на заході. Це піднаріччя охоплює всю Галичину, північно-східну частину Буковини, а також прикарпатські райони Угорщини. У Російській державі воно охоплює західну частину Хотинського повіту, весь Кам’янець-Подільський повіт, західну частину Ново-Ушицького і Проскурівського, Володимирський повіт Волинської, а також Холмський і Грубешевський повіти Люблінської губернії у привіслянському краї. Це піднаріччя ділиться на три говори: 1) карпатський, поширений у горах серед гуцулів, лемків, верховинців та інших, за термінологією Ягича, “небольших племен” (Лекции, с. 38); 2) галицький; 3) подільсько-холмський.

2. *Українське* піднаріччя найбільш поширене. Воно охоплює Пинський повіт Мінської губернії, частину Волинської, майже всю Київську губернію, Полтавську, Херсонську, Катеринославську, землі чорноморських і азовських козаків і Таврійську губернію (окрім Криму).

Розпадається на три говори: 1) північний або українсько-поліський, 2) середній або власне український, 3) південний або степовий.

3. *Північно-малоруське* або *поліське* піднаріччя. Охоплює частину Чернігівської і Київської губерній, південну частину Мінської, кілька повітів Гродненської губернії, північну частину Волинської і частину Седлецької. Наріччя це наближається, з одного боку до великоруського, а з другої — до білоруського. Саме тому, — підсумовує В. Ягич, — воно “заключает в себе множество самых разнообразных оттенков” (Лекции, с. 38).

З фонетичних рис української мови Ягич виділяє насамперед тверду вимову голосного звука *е*: *несе*. Характерною є також вимова *о* і *е* в закритому складі і в тих випадках, коли інших слов'янських наріччях з'являється протяжність *positione*, як *і* (“очень мягкий звук” — Лекции, с. 28), наприклад: *конь* — *кінь*, *вол* — *віл*, *боб* — *біб*. Відзначивши таку важливу ознаку української мови, як відсутність акання, учений звертає увагу на те, що давні звуки *и* та *ы* злилися тут в одному середньому *и*. В. Ягич відзначає наявність кількох варіантів написань цих звуків у графіці того часу: “По обязательной орфографии малорусское *и*, соответствующее нашему [тобто великоруському. — В. Ф.] *ѣ* или *о*, требуется писать через *и*, а *и*, среднее между *и* и *ы*, через *ы* (по другой же орфографии первое пишется *і*, а второе *и*)” (Лекции, с. 29). Він звертає увагу на те, що звук *ѣ* в українській мові вимовляється як “мягкое, тонкое *и* (пишется *і*)” (Лекции, с. 29). Але така вимова не є виключною. У деяких говорах, особливо північних, на місці *ѣ* вимовляються звуки *іе* або *е(іе)*. Учений робить висновок, що українська мова багата на середні звуки, що середні звуки є її характерною рисою. До таких середніх звуків він відносить: 1) *і* замість *о* і *е*, 2) *і* замість *ѣ*, 3) середнє *и*, у якому зливаються *и* та *ы*.

Цікаві спостереження В. Ягича над уживанням звука *і* у давальному відмінку на *ові* (вовкові). На його думку, його не можна пояснити правильним звуковим співвідношенням. Правильно вимовляють цей звук у Галичині: *ови*. Навпаки, в українських (за термінологією Ягича) говорах правильно говорять *добры*, а в Галичині *добрі*, *білі* тощо. Учений наводить думку О. Огоновського, який гадав, що тут відбулося стягнення з *добри* + *і*. В. Ягич надає перевагу поясненню неправильного вживання *і* і в першому, і в другому випадках дією аналогії (Лекции, с. 29–30).

Виділивши в окрему рубрику особливості українського консонантизму, викладач звертає увагу на такі характерні риси української мови: 1) дзвінки приголосні у кінці слів не стають глухими; 2) *в* у закритому складі перед приголосним вимовляється як “звук средний между *у* и *в*”: *удовица*, *усе*, *у*

біді, у страху (Лекції, с. 31); 3) *г* вимовляється, так і в білоруській мові, майже як “греческое густое придыхание (или как **h**)” (там же); 4) зберігається давній перехід гортанних звуків у свистячі: *руці* — російське *руке*; 5) м’яко вимовляється звук *ц*: *отець* — *вітіця*; 6) з переходить в *дз*: *дзвін*, *ж* — в *дж*: *нуджу*.

З морфологічних особливостей української мови В. Ягич виділяє ті явища, які зберегли давнішу форму, ніж у російській. Насамперед це кличний відмінок. Наводяться приклади: *чоловіче, столе, старче, королю, зятю, рибо, жено, кости*.

В. Ягич починав знайомити студентів з проблематикою білоруського мовознавства [3], характеризуючи праці в цій галузі. Основними тут були збірники пам’яток народної творчості, з яких і вибирався відповідний матеріал. Крім того, у лекціях названо “Словарь белорусского наречия” І. І. Носовича (СПб., 1870). Увагу В. Ягича привернули кілька статей, надрукованих у журналі “Русский филологический вестник”. Він високо оцінив статтю Ю. К. Аппеля “О белорусском наречии” (1880, № 3), про яку зазначив: “Автор касается здесь не всех частей, но которых касается, то очерчено хорошо” (Лекції, 27). Суворішої оцінки зазнала стаття І. Я. Недешева “Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров” (1884, № 3), за висловом лектора, “претендующая на историческое изложение, но не совсем удачная” (там же).

Далі вчений змальовує межі поширення білоруської мови, визнаючи при цьому недостатність відомостей з цього питання. Він вказує, що білоруси живуть у Віленській губернії у повітах Вілейському та Дисненському, а також у південно-східній частині повітів Свенцяньського і Ошмянського. У Гродненській губернії, білоруські говори межують із заблудівським говором української мови (останній В. Ягич кваліфікує як перехідний). На заході білоруси межують з поляками, і кілька їх тисяч проживає у Сувальській губернії, — зазначає вчений. За його свідченнями, білоруси займають всю Мінську губернію, за винятком її південної частини, а також усю Могилевську. З росіянами вони межують у Смоленській губернії, де заселяють Гжатський і Сичевський повіти. Окрім того, білоруси у незначній кількості проживають у Волокаламському та Можайському повітах Московської губернії, Великолуцькому, Новоржевському, Опочненському і Холмському повітах Псковської, Новоторжському, Ржевському, Зубцовському, Корчевському і Островському повітах Тверської, а також у Вітебському, Суражському, Городецькому, Полоцькому повітах Вітебської. У Ковельській губернії налічується лише кілька сот білорусів, — підсумовує вчений (Лекції, 39).

Звертаючись до опису характерних рис білоруської мови, В. Ягич відзначає її близькість як до української, так і до російської. Він звертає увагу на те, що білоруська народна поезія незрівнянно ближча до української, ніж до російської. Проте, на думку вченого, тільки це ні в

якому разі не може свідчити про близькість народів, оскільки поетичні сюжети і мотиви легко переходять від одного народу до іншого. Заперечуючи твердження О. М. Огоновського про більшу близькість білорусів до українців порівняно з росіянами [4], В. Ягич відзначає, що дані мови не свідчать на користь такого зближення. “Никто, по крайней мере из ученых, — подчеркнул він, — не сомневается теперь, что белорусское наречие ближе к великорусскому, чем к малорусскому. Вопрос может быть только в том, составляет ли оно с великорусским наречием в полном его объеме одно целое по отношению к малорусскому наречию или составляет одно целое с южновеликорусским наречием внутри великорусской группы по отношению к малорусскому” (Лекции, 27–28). Далі В. Ягич наводить думку О. О. Потебні, який дотримувався погляду, що білоруська мова найближча до південноруського наріччя російської мови [5; 53]. Це означає, — уточнює В. Ягич, — що коли із російської мови виділялися наріччя і вже виділилося північновеликоруське, білоруська мова і південновеликоруське наріччя ще деякий час існували разом.

Добором мовних фактів В. Ягич намагається підтвердити думку О. О. Потебні. Так, білоруська мова насамперед відрізняється від української тим, що у ній звуки **е**, **о** і **ѣ** здебільшого не переходять в **і**, хоча і не регулярно. Відрізняє білоруську мову від української різниця звуків **и** [6] та **ы**. Як і в російській мові, тут звук **и** пом’якшує попередній приголосний. В українській же мові первісне **и** не пом’якшує попередній приголосний звук. Так само не пом’якшує його і те, що замінило старе **ы**. А характерна риса білоруської мови — акання — свідчить про її близькість до південновеликоруського наріччя. Про це ж говорить і той факт, що ненаголошене **е** частіше вимовляється як **я**: *вязло, мяне, цябе, яго, зячмя, свякроў, зялёный* [7], *ня вижу, чаму, чалом, жсана, шастый, навіть пярсни* (= *перстни*).

Слідом за О. О. Соболевським В. Ягич пояснює це явище білоруської мови переходом **е** в **о**, яке тут у свою чергу як всяке ненаголошене **о** переходить в **а** або **я**. При цьому він уточнює, що не у в усіх подібних випадках слід обов’язково припускати первісний перехід **е** в **о**. Коли схильність до вимови **я** замість **е** охопила певну кількість слів, вона почала діяти в силу аналогії вже безпосередньо (Лекции, 40).

Долго ненаголошеного **е** в білоруській мові поділяє і звук **ѣ**. Тут зустрічаються слова: *вяно́чик, дявчо́нка, паляцѣ́ў, дзе́вярь, ра́ка (рѣ́ка), страла́ (стрѣ́ла)*. Ненаголошене **ѣ** залишається у вигляді **е** подібно до російської мови і лише іноді в кінці звучить як **и**. Ненаголошене **е** переходить в **ё**, як у книжній мові (але вимовляється *идеи* з **е**, а не з **ё**). Крім того, **е** звучить як **ё** в деяких закінченнях: *живеце́, ляжшице́, горице́, хоти́те, людзе́м, у гру́дзѣх*, навіть *есть* вимовляється *ёсть* або *ёсць*.

Виділивши консонантизм в окрему рубрику, В. Ягич підкреслює, що головною відмінною рисою білоруської мови є дзекання. М'яке д вимовляється як *дз*, а *т* — як *ц*: *ходзмо, людзи, хоць, гасцём*.

Інші риси консонантизму, на його думку, наближають білоруську мову до української. Однаково вимовляється в обох мовах звук *г* (майже, як *h*). Другою спільною рисою цих мов є хитання у вживанні звуків *у* та *в*: *узяти* та *взяти*, *дзѣўка* і *дзѣўка*, *праўда* і *правда*. Також *л* (особливо *л-sonant*) нерідко переходить в *ў*: *поўныі*. Далі вчений зупиняється на такій особливості білоруської мови, як тверде *р*: *рака, зора, цара, бура, господару, прасті (прясть), чираз, пирад, рад (ряд)*. Слабий вияв того ж тяжіння *р* до отвердіння він відзначає і в українській мові.

Морфологічні особливості білоруської мови у викладі В. Ягича мають такий вигляд. У відмінюванні іменників:

1) Кличний відмінок зберігає старовинне закінчення *е*: *чорце, Иване, дубе*. Саме ця риса зближує білоруську мову з українською.

2) У білоруській мові родовий відмінок однини іменників чоловічого роду, як правило, має закінчення *у*: *спад берэзничку*. У зв'язку з цим перебуває і закінчення місцевого відмінка. Якщо в російській мові таке закінчення можливе лише у випадку, коли наголос падає на закінчення (наприклад, *в лесу*), то білоруська мова не дотримується цього правила: *ў сядочку*.

3) Подібно до української мови в іменниках жіночого роду гортанні *г, к, х* можуть переходити в свистячі: *к стрѣѣ, на лаўцѣ*.

4) Інколи в іменниках жіночого роду можна спостерігати змішування родового відмінка з давальним і місцевим, наприклад: *при могили, у сестрѣ*. Таке явище В. Ягич помітив і у Псковському літописі.

5) У білоруській мові поширене також закінчення давального відмінка множини на *ем* і місцевого на *ех*, наприклад: *гостем, у гостех* замість у *гостях*.

6) Іменники середнього роду в називному відмінку множини віддають перевагу закінченню *ы*: *дровы, сялы*.

У білоруських прикметниках В. Ягич також виділяє рису, яка об'єднує їх з українськими формами: це закінчення *ый*, яке не переходить в *ой* навіть, коли наголос падає на останній склад: *молодый*. Ймовірно, вченому залишилася невідомою така характерна риса білоруської мови, як втрата кінцевого *й* у нестягнених прикметниках: *малады < маладый* [8, 31].

У родовому відмінку жіночого роду зберігається закінчення *ье*: *добрые*, замість *доброй*. У давальному і місцевому відмінках однини жіночого роду зустрічається закінчення *ей*, наприклад: *старей*.

У займенниках особових родовий відмінок 1-ої особи: *мене, мене і мяне*, 2-ї — *тебе (цебе), цябе і цибе*. Зустрічаються форми: *чаго, яго, яму, свояго*. Давальний відмінок особового займенника 2-ї особи і зворотного: *тобѣ і собѣ*, за білоруською вимовою *табѣ і сабе*.

Білоруське дієвідмінювання має такі особливості. Закінчення **ци** в інфінітиві змінюється в **ць**, хоч зустрічається й **ци**. Дієслово *быть* вимовляється як у російській мові: *быти*.

Як і в українській мові, у 3-ій особі змінюється закінчення, наприклад: *идзе, плыве, живе*. Але і ці форми підпорядковані правилу, що ненаголошене **е** вимовляється як **я**, а звідси з'являються форми типу *судлая* [9] тощо. Інколи зустрічаються давні форми дієслів із **с**: *даси, яси*.

Закінчивши огляд найтипівіших рис білоруської мови, В. Ягич наголосив на недостатньому її вивченні. “Отношения говоров его (белорусского наречия. — В. Ф.) мы совсем почти не знаем и существующие материалы мало дают для этого. Нужны особенные, частные исследования, и они отчасти и начинают появляться, главным образом, в “Русском филологическом вестнике”, издаваемом в Варшаве” (Лекции, 43). Зауважимо, що саме в роки, коли В. Ягич читав свій курс, була опублікована праця “Обзор звуков и форм белорусской речи” Ю.Ф. Карского, який, за словами М.Г. Булахова, став засновником усіх галузей білоруської філології нового часу, зокрема і білоруського мовознавства [10: 171].

1. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь. — Минск, 1976.
2. Виноградов В.В. И.В. Ягич // Письма И.В. Ягича к русским ученым. 1865–1886. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1963.
3. Детальніше див. у нашій статті: Ватрослав Ягич і білоруська мова // Слово в диахронії і синхронії. Сборник научных статей к 80-летию М.Г. Булахова. — Минск, 1999. — С. 197–201.
4. Ogonowsky O. Studien aufdem Gebiete der ruthenischen Sprache. — Lemberg, 1880.
5. Потєбня А.А. Два исследования о звуках русского языка. — Воронеж, 1866.
6. Тут і далі, як в тексті “Лекцій”, білоруські звуки передаються за допомогою російської графіки. Таке написання характерне для тих джерел, які лягли в основу праці В.Ягича, а саме: Сборник памятников народного творчества в северо-западном крае (Вильно, 1866); збірники білоруських пісень, підготовлені П.О. Безсоновим (М., 1871) та П.В. Шейном (СПб, 1874), а також вміщені в журналі “Русский филологический вестник” за 1884 р. “Песни села Красного Смоленской губернии” и “Белорусские песни одного уезда Минской губернии”.
7. Помилкові написання не виправляються, оскільки вони, ймовірно, перенесені з недосконалих джерел, якими користувався В.Ягич, можливі і помилки переписувача.
8. Див.: Булахов М.Г., Жовтобрюх М.А., Кодухов В.И. Восточнославянские языки. — М., 1987.
9. У цьому випадку В.Ягич не розрізняє особові форми дієслова і дієприслівника.
10. Булахов М.Г. Евфимий Федорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность. — Минск, 1981.